

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Vervlochten geschiedenis: hoe 'histoire croisée' de natiestaat bedwingt

van Dam, P.

DOI

[10.5117/TVGESCH2012.1.DAM](https://doi.org/10.5117/TVGESCH2012.1.DAM)

Publication date

2012

Document Version

Author accepted manuscript

Published in

Tijdschrift voor Geschiedenis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Dam, P. (2012). Vervlochten geschiedenis: hoe 'histoire croisée' de natiestaat bedwingt. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 125(1), 96-109. <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2012.1.DAM>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Vervlochten geschiedenis. Hoe *Histoire croisée* de natiestaat bedwingt

Peter van Dam

De geestelijke ouders van de historische vergelijking en het onderzoek naar culturele transfers hoopten met hun methoden tevergeefs de natiestaat als uitgangspunt voor historisch onderzoek te relativiseren. Deze analyse van *histoire croisée* concludeert dat die benadering onder meer op dit punt een verrijking is voor het historisch onderzoek door reflexiviteit een vaste plaats toe te kennen. *Histoire croisée* probeert het nationaal kader niet te verdringen, maar beschouwt het als een ruimtelijk kader dat met andere vervlochten is.¹

The approaches of historical comparison and research into cultural transfers have ineffectively set out to distance historical research from the nation state. This analysis of *histoire croisée* against the background of historical comparison and cultural transfer concludes that this new approach adds to the historical arsenal by positioning reflexivity at the heart of it. By institutionalizing the reflexive turn it calls attention to mutual perception in human relationships, to the balance of power in these relations and to the relative importance of different spatial frames for the historical actors in question. *Histoire croisée* bundles existing historical approaches which stress the perspective of the contemporaries, interwoven human relations and their balances of power and self-reflexivity. It regards the nation state as just one of several interwoven frames, which importance to historical actors has to be explored. Thus *histoire croisée* does not try to replace the national framework, but turns it into a useful question for future research.

‘It is high time to set about breaking down the outmoded topographical compartments within which we seek to confine social realities’, sprak de aartsvader van de *Annales*-school Marc Bloch in 1928.² Om het nationale denkkader in de geschiedschrijving een minder dominante rol te laten spelen, wees hij op de mogelijkheden van vergelijkende geschiedschrijving. Met de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog nog vers in zijn geheugen achtte hij daar niet alleen de wetenschap, maar ook de maatschappij mee gediend. De historische vergelijking was, zo benadrukte hij, weliswaar geen nieuw instrument, maar historici deden er goed aan haar vaker te gebruiken. Wanneer ze wilden vergelijken, moesten ze zich immers steeds eerst afvragen binnen welk ruimtelijk kader hun onderwerp eigenlijk vergeleken kon worden. ‘Whatever particular aspect of European social life is being studied, and whatever period, the student must find his own geographical framework, fixed not from the outside but from within, if he wishes to escape from a world of artificiality.’³

Ruim tachtig jaar later moeten we vaststellen dat de dominantie van de natiestaat in de geschiedschrijving nauwelijks onder de vele sindsdien gepubliceerde historisch vergelijkende studies heeft geleden. Ongeveer tien jaar geleden hebben de onderzoekers Michael Werner en Bénédicte Zimmermann een *histoire croisée* genoemde benadering gepresenteerd als nieuwe remedie voor deze moeizame omgang met de natie.⁴ Met deze methode bouwen ze voort op het eerder door Zimmermann en anderen gepropageerde onderzoek naar cultuurtransfers, waarbij ze proberen van de problemen van deze aanpak te leren. Onder Duitse en in toenemende mate ook Angelsaksische historici heeft deze benadering veel bijval gekregen. In

Nederland horen we er daarentegen nog nauwelijks iets over.⁵ Des te zinvoller lijkt het om de voorgeschiedenis en het programma van *histoire croisée* kritisch tegen het licht te houden.

Met dat doel in het achterhoofd wil ik in het volgende eerst de problemen van geschiedschrijving vanuit een nationaal kader schetsen. Vervolgens zal worden gezien in hoeverre de historische vergelijking en onderzoek naar cultuurtransfers deze moeilijkheden hebben kunnen oplossen. Als laatste – en in mijn ogen meest veelbelovende – van de aangedragen oplossingen zal ik *histoire croisée* bespreken. Door middel van een kritische beschouwing van haar mogelijkheden en beperkingen kan een perspectief voor toekomstig onderzoek worden geschetst, waarin het nationale kader niet als een probleem maar als een nuttige onderzoeksvraag wordt beschouwd.

Nationale geschiedenis als probleem

De opkomst van de professionele geschiedschrijving in de negentiende eeuw was nauw verbonden met de opkomst van nationale staten. Overheden in de opkomende natiestaten werkten mee aan het opbouwen van historische afdelingen aan universiteiten en het stichten van onderzoeksinstituten. In ruil daarvoor kregen ze ook veel invloed op de benoeming van historici en welke geschiedenis zij zouden schrijven.⁶ Dat gebeurde ook in Nederland, zij het niet op dezelfde schaal als in omringende landen.⁷ In de eerste helft van de negentiende eeuw deed koning Willem I pogingen om vaderlandse geschiedenis aan scholen in beide delen van zijn nieuwe koninkrijk te laten onderwijzen. Hij riep een prijsvraag in het leven om het schrijven van Nederlandse geschiedenis te bevorderen en maakte ook middelen beschikbaar om bronnenmateriaal op te sporen en te onderzoeken.⁸ De verwetenschappelijking van de geschiedschrijving over Nederland zette in de tweede helft van die eeuw door. Robert Fruin werd in 1860 aan de Leidse universiteit benoemd als eerste hoogleraar voor uitsluitend Vaderlandse Geschiedenis.

Net als elders zagen negentiende-eeuwse historici in Nederland zichzelf als de hoeders van de natie, zoals bijvoorbeeld naar voren komt in de oratie van hoogleraar ‘Nederlandsche Taal en Letteren en Vaderlandsche Geschiedenis’ Gregorius Mees uit 1840:

*Nederlandsche taal en letterkunde, vaderlandsche geschiedenis, hebben zij niet de onmiddellijke betrekking tot al wat, in het land onzer inwoning, ons dierbaar is? Op dit onmetelijke veld wordt geen bloempje geplukt, geen kruidje gelezen, dat niet op vaderlandsche bodem gegroeid of overgeplant is. De kleuren mogen wel eens minder schitterend dan die der buitenlandsche gewassen zijn; het is schoon in ons oog, omdat het nederlandsch is.*⁹

De discussie onder historici ging in de negentiende en vroege twintigste eeuw kortom niet over de vraag of men de natie moest representeren, maar hoe dat het beste gedaan zou kunnen worden.¹⁰ Na de Tweede Wereldoorlog maakte deze onkritische houding ten opzichte van de natie als uitgangspunt van geschiedschrijving plaats voor wat antropoloog Rob van Ginkel een ‘meer reflexieve houding’ heeft genoemd.¹¹ In twee verschrikkelijke wereldoorlogen was duidelijk gebleken dat het nationalisme, waar historici overal in Europa bereidwillig een bijdrage aan hadden geleverd, moest worden gewantrouwd. Bovendien sloten de naties zich sinds 1945 in internationale organisaties als de Verenigde Naties (VN), de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) en het Warschaupact aaneen. De blokvorming tijdens de Koude Oorlog maakte eens te meer duidelijk dat de wereld niet ophield bij de nationale grens en dat gebeurtenissen elders grote consequenties voor het eigen leven konden hebben. Binnen Europa werd internationale samenwerking bovendien aangevuld door eenwording op continentaal niveau, die voor bewoners nog een uitdrukkelijk vraagteken zette bij het belang van de nationale staat. Zo veranderde de wijze waarop men

naar de wereld keek; ook voor historici was de nationale staat niet meer altijd het logische vertrekpunt.

Vanaf eind jaren zestig werd het nationalisme zelf het object van wetenschappelijke studie. In Praag publiceerde Miroslav Hroch in 1968 en 1971 twee werken over het nationalisme in Europa, die in 1985 als *Social preconditions of national revival in Europe* opnieuw werden uitgegeven.¹² Rond de tijd van deze heruitgave verschenen ook de invloedrijke werken over nationalisme geschreven door Benedict Anderson, Eric Hobsbawm en Terrence Ranger, Ernest Gellner en A.D. Smith. Deze auteurs wierpen de vraag op in hoeverre naties constructies – en dus geen natuurlijke eenheden – waren.¹³ Nationalisme veranderde zo van de vaste bodem onder de voeten van historici in potentieel drijfzand voor een aan het nationale kader twijfelende beroepsgroep. ‘Het is allang geen ketterij meer te beweren dat er eerst nationalistena waren en daarna pas naties’, verklaarde de historicus Ernst Kossmann in 1994.¹⁴

Vanuit het inzicht dat de natie zelf een historische constructie is, kan ze niet langer zonder meer als uitgangspunt voor de geschiedschrijving dienen. Het is ten eerste weinig heilzaam de natie steviger in het zadel te helpen door haar automatisch als uitgangspunt te kiezen. In de tweede plaats kan de natie als constructie dan zelf niet onderzocht worden. Onderzoek heeft immers de afgelopen jaren juist aangetoond dat ook de Nederlandse ‘verbeelde gemeenschap’ sinds het tot stand komen van het Koninkrijk in 1815 wat geografie, infrastructuur, sociale samenstelling, cultuur en mentaliteit betreft sterk is gewijzigd.¹⁵ Met de natie als onbewust uitgangspunt in het achterhoofd is vaak isolationistische geschiedschrijving bedreven, waarbij de oorzaken voor een bepaalde gebeurtenis slechts binnen de grenzen van het land waarin ze plaatsvond zijn gezocht. Zo gaat de kans verloren om te vragen in hoeverre er sprake kon zijn van een verbeelde gemeenschap, hoe deze zich al dan niet uitbreidde, en in hoeverre een lokaal of transnationaal niveau dit nationale kader onder druk zette.

Auteurs die de natiestaat als uitgangspunt nemen, hebben verschillende argumenten voor hun keuze aangedragen. De Duitse historicus Hans-Ulrich Wehler heeft bijvoorbeeld ten overstaan van transnationale oriëntaties gewezen op het aanhoudende belang van natiestaten in het leven van individuele burgers. Hun families, vriendschappen, opleiding en werk, zo meent Wehler, worden ook tegenwoordig vooral door de natiestaat gekleurd. Nationale staten verlenen hen nog altijd juridische en sociale zekerheid. Bovendien heeft globalisering volgens hem het belang van deze staten als actoren niet doen afnemen. Historici dienen de natiestaat niet te bevechten, maar vooral een beschaafde richting te geven, besluit hij.¹⁶ Wehlers collega Heinz-Gerhard Haupt vult deze bespiegelingen aan met de observatie dat nationale staten in de recente geschiedenis zo belangrijk zijn geweest, dat historici ze wel een plaats moeten geven in de geschiedschrijving en dus ook in vergelijkend historisch onderzoek.¹⁷ Nationale staten voerden onderling oorlog, protegeerden of liberaliseerden hun nationale economieën en richtten gezamenlijk statenbonden op. Een passende beschrijving van de geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw kan dus niet om ze heen. Dat gaat ook op voor het materiaal waar de meeste historici mee werken: de archieven van (nationale) overheidsdiensten, ministeries en parlementen hebben in veel gevallen direct betrekking op het reilen en zeilen van een natiestaat.¹⁸

De Duitse historicus Hartmut Kaelble heeft een aantal argumenten tegen een te sterke oriëntatie op nationale staten samengevat. Zo blijkt een proces als de industrialisering in de negentiende eeuw helemaal niet aan natiestaten gebonden te zijn geweest. Terwijl bijvoorbeeld het zuiden van België al vroeg de overstap maakte naar een moderne industrie, bleef het noorden lange tijd gekenmerkt door landbouw. Van industrialisatie kan wel als een lokaal en een transnationaal fenomeen, maar veel minder zinvol als een nationaal verschijnsel gesproken worden.¹⁹ Ook voor de geschiedenis van de *civil society* in de negentiende eeuw is een nationaal perspectief niet altijd zinvol: de expansie van het verenigingsleven beperkte

zich niet tot één land, maar kon overal in Europa rond dezelfde tijd worden waargenomen.²⁰ Naast processen die zich niets van nationale grenzen aantrekken zijn er ook vele ‘grijze gebieden’, waaromheen niet eenduidig een nationaal net gespannen kan worden.²¹ Zo blijken grensregio’s in de praktijk vaak een vloeiende overgang van het ene naar het andere land te kennen. Op dezelfde wijze raken de culturen van minderheden in een nationale staat buiten beeld wanneer de natiestaat als eenheid wordt beschouwd.²²

In de derde plaats hebben critici erop gewezen dat natiestaten helemaal niet zo dominant zijn geweest dat een keuze voor dit kader automatisch voor de hand ligt.²³ Dat geldt ten eerste wanneer men de blik op de niet-westerse wereld richt. Daar zijn natiestaten geen gangbaar model. Westerse pogingen ze toch op de kaart te zetten hebben er voor enorme problemen gezorgd, die tot op heden doorwerken. Ten tweede geldt dit ook voor de westerse wereld zelf, waar de natiestaat in de negentiende eeuw concurreerde met multi-etnische rijken als het Osmaanse en het Habsburgse. Veel van de staten die nu als natiestaten worden beschouwd waren bovendien in de negentiende en twintigste eeuw niet beperkt tot Europa, maar strekten zich uit over de hele wereld. Het grootste deel van het Nederlandse koninkrijk bevond zich bijvoorbeeld tot eind 1949 buiten het Europese continent. Ook in de twintigste eeuw was de Europese natiestaat zeker niet het enige politiek relevante kader. Integendeel, ze werd gerelativeerd door internationale organisaties als de Volkenbond, de VN, de NAVO, het Warschaupact, en de Europese Unie.

Ten slotte kan er – in navolging van andere vakgebieden – gesteld worden dat er meer accurate resultaten te behalen zijn met kleinere eenheden van analyse dan de natiestaat.²⁴ Een vergelijking op regionaal of zelfs op lokaal niveau is preciezer en hoeft minder rekening te houden met grote verschillen binnen één land.²⁵ Bovendien zou zo’n vergelijking gemakkelijker bij het dagelijks leven van gewone mensen aansluiten, dat zich immers meestal tot een klein gebied beperkt. Door zich op kleine regionale eenheden te richten en de natiestaat te laten voor wat ze is, kunnen historici zinvolle afbakeningen maken op basis van de verschillen tussen regio’s. Of, en op welke manier, de nationale grenzen voor die afbakening überhaupt van belang zijn kan dan in een volgend stadium worden onderzocht.

Door de toenemende populariteit van het lokale en supranationale perspectief dringt zich de vraag op in hoeverre het nationale kader er toe doet. Niet alleen wat het verleden, maar ook wat het heden betreft is het daarom van belang de natiestaat niet automatisch als kader voor de geschiedschrijving te kiezen, maar een kritisch beargumenteerde keuze te maken. In een wereld waarin mensen zich steeds sterker bewust zijn van gebeurtenissen die plaatsvinden over de hele planeet, hebben historici de taak oriëntatie te bieden. Dat doen ze door erop te wijzen dat deze globale verstrengelingen niet nieuw zijn en daarom ook niet tot plotselinge angsten hoeven te leiden.

Maar historici hebben meer te bieden dan dergelijke relativerende geruststellingen. Ze kunnen hun publiek laten zien hoe het met deze situatie om kan gaan door te beschrijven hoe transnationale verstrengelingen werken, welke gevolgen ze hebben en op welke wijzen mensen ze het hoofd hebben geboden. Tegelijkertijd tonen ze daarmee hoe verschillende ruimtelijke niveaus onderscheiden kunnen worden en hoe hun interactie te duiden is. Historici zouden zich kortom liever niet onkritisch in de dienst van de natiestaat moeten stellen door zonder nader overleg te kiezen voor het nationale kader als vertrekpunt van hun studies. Door al te gemakkelijk de natie tot dominant kader te verheffen missen ze bovendien een belangrijke kans om in een geglobaliseerde wereld relevante oriëntatie te bieden.

Vergelijking en transfer

Het hierboven beschreven probleem van de natiestaat als dominant kader in de geschiedschrijving hebben historici al vroeg herkend. Marc Bloch hoopte in 1928 dat de methode van vergelijking het belang van nationale grenzen in de geschiedschrijving zou relativeren. Om te kunnen vergelijken zouden historici moeten afwegen welke ruimtelijke

kaders überhaupt de juiste waren voor een zinvolle vergelijking. Dat zou, zeker met het oog op de door Bloch zelf onderzochte middeleeuwen, betekenen dat ze het nationale perspectief moesten inruilen voor regio's die in het onderzochte tijdvak zelf van belang waren. Vervolgens zouden vergelijkingen het belang van staatsgrenzen kunnen relativeren, omdat ze gemeenschappelijke ontwikkelingen aan het licht zouden kunnen brengen. Wanneer over de grenzen heen vergelijkbare historische processen zichtbaar worden, zou historici niets anders resten dan op zoek te gaan naar eventuele grensoverstijgende oorzaken. Een derde manier waarop de methode van vergelijking het nationale kader zou kunnen afzwakken, zag Bloch in de praktijk van de geschiedschrijving: om historisch vergelijkend te werk te gaan zouden historici de geschiedschrijving uit andere landen bij hun onderzoek moeten betrekken. Zo zou ook de onderzoekspraktijk zich minder sterk binnen de grenzen van één land gaan afspelen.²⁶

Wat is er van Blochs hoge verwachtingen terechtgekomen? Terugblikkend op vijfenzeventig jaar vergelijkende geschiedschrijving, bekrachtigde de Duitse historicus Jürgen Kocka aan het begin van deze eeuw haar waarde. Volgens hem helpen vergelijkingen niet alleen om onderzoeksvragen te formuleren, ook kan het contrast van meerdere gevallen gebruikt worden om een casus nauwkeuriger te analyseren. Verder kunnen vergelijkingen ingezet worden om analoog aan de natuurwetenschappen verklaringen te 'testen' in vergelijkbare gevallen: is in gebieden met vergelijkbare gevolgen ook een vergelijkbare oorzaak te vinden? In dat geval kan deze oorzaak met grotere zekerheid als verklaring voor de onderzochte gevolgen gelden. Ten slotte meende Kocka dat een vergelijking zou kunnen helpen om afstand te nemen van de nationale tradities van geschiedschrijving, doordat de vergelijking de eigen geschiedenis op enige afstand helpt te zetten. Door te vergelijken verliest men het gevoel van vanzelfsprekendheid dat de eigen geschiedenis soms opwekt.²⁷

Vergelijken we Kocka's opvattingen over de vergelijking met die van Bloch, dan valt op dat Kocka een veel gedifferentieerder begrip heeft van het nut van de vergelijking wanneer het om haar heuristische, beschrijvende en analytische dimensies gaat. De historische vergelijking is in de tussenliggende periode een veelbeproefd middel geworden, dat op de nodige resultaten kan bogen. Met het oog op de verhouding van vergelijking en nationale geschiedschrijving daarentegen lijkt Kocka minder ver te gaan dan Bloch. Waar de laatste dacht dat de vergelijking de kaders van de nationale geschiedenis los zou doen laten, meent Kocka dat er vooral sprake is van een vervreemdend effect, maar is er bij hem geen sprake van het hanteren van alternatieve kaders. Daarmee is de geschiedenis van de historische vergelijking in een notendop weergegeven: ze heeft veel opgeleverd, maar geen verzwakking van het nationale perspectief. De vele vergelijkingen tussen nationale staten onderling hebben zelfs eerder tot een versterking van het nationale perspectief geleid, doordat ze veelal de nadruk leggen op de bijzonderheden van afzonderlijke staten die in dit soort onderzoek naar voren komen.

De teleurstelling over het falen van de historische vergelijking op dit punt was een belangrijke drijfveer voor het ontwikkelen van een nieuwe methode in de jaren 1980, die zich toelegde op het onderzoek naar culturele transfers.²⁸ In plaats van onderzoek naar invloed van het ene op het andere land werd daarbij het proces van 'acculturatie' centraal gesteld – de wijze waarop een idee of object uit de ene culturele context in een nieuwe omgeving wordt ingepast. De voortrekkers van deze aanpak waren Michel Espagne en Michael Werner, die in het kader van de nieuw opgerichte onderzoeksgroep *Transferts culturel* aan de *École normale supérieure* deze aanpak vooral in de ideeëngeschiedenis toepasten. Zij zetten zich daarbij stevig af tegen de historische vergelijking. De Nederlandse historicus Martijn van der Burg heeft deze kritiek in drie punten samengevat. In de eerste plaats wordt het gebrek aan afstand tot de natiestaat bekritiseerd, omdat onderzoekers historische vergelijkingen baseren op natiestaten en op de begrippen die in een specifieke nationale traditie zijn ontwikkeld. De culturele transfer hoeft daarentegen niet per se van de ene naar de andere natiestaat te verlopen, maar kan ook tussen anders begrensde cultuurgebieden plaatsvinden. Daarom zou

onderzoek naar culturele transfers een perspectief bieden dat daadwerkelijk onafhankelijk is van de natiestaat.²⁹

In de omgang met tijd zien aanhangers van de cultuurtransfer een tweede zwakke punt van de historische vergelijking. Die zijn volgens hen alleen mogelijk tussen bevroren entiteiten, diachrone ontwikkelingen kunnen dus slechts punctueel met elkaar vergeleken worden. Hoewel in de geschiedschrijving normaal gesproken juist veranderingen in de loop van de tijd centraal staan, moet om te vergelijken eerst de tijd stil worden gezet. Cultuurtransfers zijn daarentegen per definitie historische processen en kunnen daarom juist wel diachroon beschreven worden. Ten slotte ligt bij de historische vergelijking altijd het probleem van de onvergelykbaarheid op de loer. Critici zijn van mening dat het ‘tertium comparationis’ (de overeenkomst tussen de vergeleken entiteiten) voor historische vergelijkingen ontbreekt, omdat de contexten van de vergeleken entiteiten te sterk van elkaar verschillen. Ook dit probleem hoopt men met onderzoek naar cultuurtransfers te vermijden, want hier is de transfer het object van onderzoek en wordt expliciet gevraagd naar de wijze waarop het getransfereerde in een nieuwe cultuur veranderd wordt om aldaar opgenomen te worden.³⁰

Dit voor de geschiedwetenschap vernieuwende perspectief sloot naadloos aan bij de in andere takken van wetenschap – Espagne en Werner hebben zelf wortels in de literatuurwetenschap – geproclameerde *cultural turn*, waarbij nadrukkelijk gewezen werd op het belang van ‘zachte’ culturele factoren tegenover ‘harde’ sociaal-economische gegevens.³¹ De *cultural turn* deed ook de gevoeligheid voor de vage grenzen tussen verschillende culturen toenemen. In de geschiedschrijving verzetten aanhangers van deze benadering zich tegen degenen die geschiedschrijving wilden bedrijven met behulp van sociaalwetenschappelijke, naar algemene patronen en modellen zoekende methoden als de historische vergelijking. De nadruk op uniciteit in de geschiedenis kan tegen deze achtergrond worden begrepen.³² Het is eveneens geen toeval dat het onderzoek naar cultuurtransfers opkwam op het moment dat ook het kritische onderzoek naar het nationalisme tot bloei kwam. Cultuurtransfers waren interessant met het oog op discussie over de mate waarin een natie een uit zichzelf gegroeide entiteit of juist vooral een amalgaam van verschillende tradities was. Ze lieten zien dat wat in een land als ‘eigen’ werd gezien vaak overgenomen was uit een andere regio. Zo ging het problematiseren van de natie in het wetenschappelijk onderzoek in de jaren tachtig hand in hand met het zoeken naar een nieuwe methodiek om nationale kaders te relativiseren.

Histoire croisée

De afgelopen jaren is echter ook het onderzoek naar transfers op zijn beurt weer onder vuur komen te liggen. De Franse historicus en germanist Michael Werner, die in de jaren tachtig voortrekker van onderzoek naar cultuurtransfers was, werkte tegen de achtergrond van de deze kritiek samen met de Franse historica en sociologe Bénédicte Zimmermann het concept van *histoire croisée* uit. Hun kritiek op de cultuurtransfer is in de eerste plaats dat historici bij onderzoek naar transfers in de praktijk vaak toch het nationale perspectief als uitgangspunt kiezen. De transfer van het ene naar het andere land is het onderwerp van onderzoek, waarbij de beide natiestaten die als vertrek- en eindpunt gekozen worden zelf de blinde vlek van het onderzoek vormen. Dit onderzoek relativeert weliswaar de nationale eigenheid van bepaalde fenomenen door aan te tonen dat ze niet ‘eigen’ zijn, maar het product van een overname uit een andere cultuur. Tegelijkertijd trekt dergelijk onderzoek echter het denken in termen van natiestaten niet fundamenteel in twijfel.³³ Bovendien staan in onderzoek naar transfers vaak objecten centraal, die als ‘typisch’ voor een nationale cultuur in het oog springen. Vervolgens wordt beschreven hoe dit typische object van de ene natie naar een andere wordt overgebracht en aangepast.

Zo bezien hebben noch de historische vergelijking, noch het onderzoek naar transfers het gestelde doel – het ontsnappen aan de natie als bijna dwingend kader in de

geschiedschrijving – bereikt. Deels als gevolg van praktische keuzes van individuele onderzoekers, deels als gevolg van hun inherente beperkingen blijkt de natiestaat als onderzoekskader nog even stevig in het zadel te zitten. Om de natie in plaats van een blinde vlek een open vraag in historisch onderzoek te maken, is een systematisch nieuwe aanpak gewenst.

In hoeverre kan *histoire croisée* uitkomst bieden? Werner en Zimmermann pretenderen een baanbrekende nieuwe werkwijze te hebben gevonden. Ze zetten zich bij hun uitwerking resoluut af tegen historische vergelijkingen en het onderzoek naar transfers. Beide methoden blijven immers hun begin- en eindpunt in de regel in een nationaal kader vinden. Daarmee laten ze weliswaar zien dat de wereld groter is dan één land, maar houden ze tegelijkertijd vast aan een indeling van de wereld in natiestaten.³⁴ *Histoire croisée* richt zich echter op de transnationale vervlechtingen die in de geschiedenis een belangrijke rol hebben gespeeld. Om het perspectief van de natiestaat daadwerkelijk te relativiseren is structurele reflectie op de door historische actoren en historici gehanteerde denkkaders nodig.

Om deze reflectie van denkkaders in de geschiedschrijving te bereiken stellen Werner en Zimmermann wederzijdse waarneming centraal. Vervlechting begint al waar mensen elkaar waarnemen en hun handelingen op die wederzijdse waarneming baseren. Historici zouden enerzijds aandacht moeten besteden aan die beelden van anderen, die historische actoren tot uitgangspunt voor hun eigen handelen hebben genomen. Anderzijds dient ook de wisselwerking tussen het verleden en het heden van de onderzoeker zelf deel te zijn van de geschiedschrijving. Welke categorieën hanteren historici als ze over het verleden schrijven, en hoe verhouden die zich tot het denken van de personen die ze beschrijven? Op die manier heeft de geschiedenis van vervlechting niet alleen oog voor verschillende ruimtelijke kaders, maar ook voor de vervlechting van verleden en heden in historisch onderzoek.³⁵

Zelf benoemen Werner en Zimmermann drie sterke punten van hun benadering, waarin niet alleen vroegere denkkaders aan elkaar worden gerelateerd, maar ook het perspectief van de onderzoeker zelf een expliciete plaats krijgt toebedeeld. Ten eerste achten zij de aandacht voor denkkaders op zichzelf een sterk punt. Uitgaande van het idee dat vervlechting al begint bij het waarnemen van de ander krijgen historici meer oog voor de verschillen en overeenkomsten in de denkkaders van hun verschillende onderzoeksobjecten.³⁶ Dit inzicht kan helpen om de invloed van wederzijdse waarneming te begrijpen.³⁷ Zo stelde ik in mijn promotieonderzoek vast dat de oprichting van één algemene vakcentrale in West-Duitsland in 1949 een grote rol speelde in het Nederlandse debat over een vergelijkbaar initiatief.³⁸ Deze invloed kan niet als een klassieke cultuurtransfer worden geanalyseerd aangezien de Nederlandse vakbondsleden geen Duitse ideeën overnamen, maar de gebeurtenissen in Duitsland gebruikten om een ouder debat van nieuwe brandstof te voorzien. Het perspectief van *histoire croisée* bood mij de mogelijkheid het debat over de Duitse eenheidsvakbeweging in Nederland te begrijpen als een vervlechting van de Duitse en de Nederlandse geschiedenis, waarbij de waarneming van gebeurtenissen in Duitsland werd ingezet om de verhoudingen binnen de Nederlandse arbeidersbeweging te beïnvloeden.

Historici worden door de vraag naar de eigen categorieën en die van hun onderzoeksobjecten verder gedwongen zich af te vragen in hoeverre hun eigen perspectief verschilt van het perspectief dat in de onderzochte periode zou zijn ingenomen. Daarmee dragen Werner en Zimmermann ook een bevredigende oplossing voor het terugkerende probleem van anachronismen aan: in het onderzoek moet een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de termen waarin vanuit het heden naar het verleden wordt gekeken en de termen waarmee tijdgenoten hun eigen tijd duiden. Deze oplossing wordt in de praktijk vaak wel *ad hoc* toegepast, maar krijgt in het kader van *histoire croisée* een vaste plaats in het geschiedkundig arsenaal.

Een tweede sterke punt van deze vorm van geschiedschrijving is, volgens Werner en Zimmermann, dat de aandacht gevestigd wordt op de concepten symmetrie en asymmetrie.

Wanneer vervlechtingen eenmaal blootgelegd zijn ligt het immers voor de hand te reflecteren op de aard van deze onderlinge verhoudingen.³⁹ Treden beschreven personen elkaar als gelijken tegemoet, of is er sprake van een asymmetrische relatie? Hebben twee organisaties die elkaar in de gaten houden evenveel invloed op elkaar, of hebben de ontwikkelingen in een van de twee meer gevolgen voor de ander dan omgekeerd het geval is? De vraag naar de machtsverhoudingen in het kader van de wederzijdse waarneming is niet slechts een prettige bijkomstige mogelijkheid voor onderzoek naar vervlochten geschiedenis. Zonder deze tweede vraag zou het onderzoek naar vervlechtingen zichzelf tekort doen. Zo is de beschrijving van de wederzijdse waarneming van inwoners van Limburg en Holland niet compleet wanneer in deze beschrijving niet ook de machtsverhoudingen meegewogen worden, die laten zien dat de politiek en economisch dominante positie van Holland aan beide kanten sterk op de beeldvorming heeft ingewerkt.

Ten derde ligt de kracht van het concept volgens zijn geestelijke ouders ook in zijn flexibiliteit ten overstaan van de relevante kaders voor een onderzoeksobject. Dit voordeel wordt duidelijk wanneer *histoire croisée* tegen de methode van vergelijking of transfer wordt afgezet. In een vergelijkend onderzoek moet het kader vooraf vastgelegd worden: worden twee of meer nationale staten met elkaar vergeleken, of meerdere regio's naast elkaar gelegd? Vanaf het begin van het onderzoek liggen op die manier de ruimtelijke kaders van het onderzoek vast. Ook bij onderzoek naar transfers moeten begin- en eindpunt van de transfer eenduidig vastgelegd worden: gaat het om een transfer van Frankrijk naar Nederland, van Friesland naar Noord-Holland of van Europa naar Amerika? Daarentegen maakt een benadering van geschiedenis als *histoire croisée* het door haar nadruk op multi-perspectiviteit volgens haar bedenkers mogelijk om meerdere kaders in één onderzoek in te bouwen. Bovendien komen ook veranderingen in dat perspectief in de loop van de onderzochte periode aan het licht:

*Insofern die Verflechtung nicht nur mit variablen Blickwinkeln, sondern auch mit variablen Untersuchungsmaßstäben spielt, ja deren Pluralität geradezu voraussetzt, bietet sie die Möglichkeit, die entsprechenden Variationen in die Bestimmung der Gegenstände und Prozesse hinein zu transportieren.*⁴⁰

Met het oog op de vraag naar de rol van het nationale kader in de geschiedschrijving gaan Werner en Zimmermann dus buitengewoon voorzichtig te werk. Ze ontkennen het belang van het nationaal kader net zo min als ze van mening zijn dat een transnationaal perspectief voor ieder onderwerp zonder meer zinvol is. Veeleer betogen zij om voor ieder concreet onderwerp afzonderlijk vast te stellen welke ruimtelijke kaders van belang zijn. In de regel zal de onderzoeker daarbij meerdere relevante ruimtelijke kaders identificeren, die niet parallel aan elkaar verlopen, maar met elkaar vervlochten zijn.⁴¹ Zo concludeerde Julie Carlier in haar op *histoire croisée* gebaseerde onderzoek naar het Belgische feminisme van 1890 tot 1914 dat transnationale vervlechtingen weliswaar meer invloed op deze beweging hadden dan gedacht, maar dat het belang van het nationale niveau niet gebagatelliseerd mag worden. Om kiesrecht voor vrouwen te realiseren moest de beweging zich immers op de nationale politiek richten.⁴² Ook wanneer alternatieve ruimtelijke kaders en de vervlechting van die kaders meer aandacht krijgen in de geschiedschrijving, leidt dat dus niet automatisch tot een afscheid van de natie.

Belofte of waanbeeld?

Tot zover *histoire croisée* volgens haar bedenkers. Het moge duidelijk zijn dat we te maken hebben met een ambitieuze poging om de geschiedschrijving richting te geven. Maar haar ambitieuze karakter is potentieel ook haar grootste probleem. Hebben we te maken met een

veelbelovend programma of met een waanbeeld van overambitieuze onderzoekers? En in hoeverre is *histoire croisée* überhaupt vernieuwend?

Het onderzoeksprogramma blijkt vooral zinvol en haalbaar omdat het kan aansluiten bij de huidige praktijk van historisch onderzoek. Gezien de focus op waarneming en de wisselwerking tussen denkkaders kan het worden beschouwd als een poging de *reflexive turn* een vaste plaats binnen dat onderzoek te geven. Onder invloed van het werk van onder andere Michel Foucault, Thomas Kuhn, Hayden White, James Clifford en Edward Said staat het perspectief van de schrijvende wetenschapper zelf ook in de geschiedschrijving ter discussie: wat zeggen beschrijvingen over de schrijver zelf? Welke machtsverhoudingen worden in het door hem gepresenteerde beeld tot uitdrukking gebracht? Hoe probeert hij met behulp van taal zijn lezers te overtuigen?⁴³ Als gevolg van deze ontwikkeling werpen historici zich niet meer simpelweg op als woordvoerders van hun historische bronnen. Wanneer ze op basis van bronnenmateriaal een verhaal vertellen worden ze zelf deel van dat verhaal, door de materiaalselectie die ze maken, de termen die ze hanteren, de zwaartepunten die ze kiezen. *Histoire croisée* sluit bij dit inzicht aan door historici aan te sporen om openlijk te reflecteren op hun eigen keuzes wat betreft ruimtelijk kader en andere gehanteerde categorieën, en ze tegen het denkkader van door hen onderzochte personen af te zetten. Hoewel het vernieuwende karakter van deze aanpak dus niet overdreven moet worden, helpt zijn programmatische karakter om de vragen die de *reflexive turn* aan de orde heeft gesteld in de onderzoekspraktijk meer structureel op de kaart te zetten.

Wat betreft de haalbaarheid van hun programma maken Werner en Zimmermann zich in ieder geval geen zorgen. Zeker wanneer concrete onderzoeksobjecten als uitgangspunt worden gekozen komen de sterke punten van *histoire croisée* tot hun recht zonder de historicus met een onmogelijke taak op te zadelen. Immers, hoe verder deze zich vooraf van concrete onderzoeksobjecten verwijdert, hoe groter de kans dat hij of zij eigen abstracte categorieën als uitgangspunt neemt. Wie daarentegen bijvoorbeeld de geschiedenis van één organisatie als vertrekpunt neemt, kan van daaruit bepalen welke ruimtelijke kaders en welke algemenere categorieën nodig zijn voor een analyse. Dergelijk inductief onderzoek is niet bij voorbaat afhankelijk van constructies als ‘de natie’, ‘de maatschappij’, ‘cultuur’ of ‘religie’.⁴⁴

Idealiter bepaalt de onderzoeker dus pas nadat de keuze voor een concreet onderzoeksobject is gemaakt welke begrippen en welke ruimtelijke kaders voor dit onderzoeksobject van belang zijn. In welke termen vatten tijdgenoten het onderwerp dat men in het onderzoek centraal wil stellen? Welke ruimtelijke kaders benoemden zij als relevant, en welke zou de onderzoeker *post hoc* als relevant identificeren? Parallel tracht de onderzoeker zo de begrippen en ruimtelijke kaders uit de periode die hij onderzoekt te reconstrueren. Vervolgens brengt hij of zij deze in verband met de relevante begrippen en kaders uit zijn eigen tijd.⁴⁵ Of de natiestaat of juist een regio daarbij het belangrijkste ruimtelijke kader blijkt te zijn, blijft in eerste instantie open en kan de historicus als vraag in het onderzoek meenemen.

Dergelijke structurele reflectie op de gehanteerde kaders klinkt theoretisch overtuigend, maar leidt dit in de praktijk niet tot oeverloos laveren met begrippen in plaats van concrete geschiedschrijving? Wanneer deze benadering vertaald zou worden naar geschiedschrijving waarin op iedere bladzijde de gehanteerde categorieën geproblematiseerd worden, zou die zorg zonder meer terecht zijn. Maar net zo min als in een historische vergelijking op iedere bladzijde vergeleken wordt, hoeven in een tekst die zich op *histoire croisée* beroept op iedere bladzijde de gehanteerde categorieën geproblematiseerd te worden. Ook nu al maken historici in hun inleidingen geregeld plaats voor een reflectie op de gehanteerde begrippen. Het onderscheiden van eigen analytische begrippen en de begrippen waarin geobserveerde personen hun omgeving vatten, wordt ook in andere wetenschappelijke disciplines al jaren in de praktijk gebracht.⁴⁶

Evenmin is het ongebruikelijk om een situatie vanuit het perspectief van de historische actoren te schilderen. Dergelijke beschrijvingen leveren niet zelden zelfs een spannendere tekst op dan een eenzijdige analyse in termen van de schrijver zelf. Als vertegenwoordigers van de zogenaamde microgeschiedschrijving hebben historici als Carlo Ginzburg een dergelijke aanpak succesvol naar voren gebracht.⁴⁷ Maar ook buiten hun kring is het gangbaar de reconstructie van de leef- en denkwereld van historische personen in het onderzoek op te nemen. Zo bezien hoeft wie *histoire croisée* in de praktijk wil brengen zich niet tot kleinschalige onderwerpen te beperken, zolang het onderzoek de vervlechting van perspectieven en van ruimtelijke kaders en de rol van machtsverhoudingen in die vervlechtingen maar naar voren komen.⁴⁸ De prominentere rol van abstracte categorieën in studies met een meer synthetisch karakter kan door reflectie op de consequenties van hun gebruik zonder meer worden opgevangen.

Histoire croisée heeft echter zeker geen monopolie op het streven naar reflectie op de in de historische context en door de onderzoeker zelf gehanteerde begrippen, ook al wekt het programmatische artikel van Werner en Zimmermann die indruk. De reconstructie van denkkaders van historische actoren staat sinds jaar en dag centraal in de geschiedschrijving. Historici hebben echter niet altijd voldoende gevoeligheid voor het verschil tussen het eigen perspectief en dat van personen uit het verleden aan de dag gelegd. In mijn onderzoek naar verzuiling heb ik bijvoorbeeld de wisselwerking tussen het perspectief van tijdgenoten en dat van historici onderzocht. Deze in polemieken over de Nederlandse maatschappij in de jaren vijftig populair geworden term wordt door de meeste historici als een beschrijvende term overgenomen. Voor de vertekenende implicaties die het overnemen van deze tegelijkertijd als karikatuur dienstdoende beeldspraak voor het geschetste geschiedbeeld heeft, zijn historici in veel gevallen blind gebleven.⁴⁹ Ook voor het idee dat het perspectief van verschillende historische personen uiteenlopend kan zijn scherpt *histoire croisée* met haar nadruk op het analyseren van denkkaders de blik van de onderzoeker. Op dit punt zou ze als een bekende, maar nu ook stelselmatig terugkerende vraag naar de eigen en in het verleden gehanteerde categorieën van waarde kunnen zijn.

De door Werner en Zimmermann gepropageerde aandacht voor machtsverhoudingen bij het onderzoeken van vervlechtingen kan net zo min als vernieuwend gelden. Machtverhoudingen zijn zowel in klassieke analyses van politieke en militaire machtsverhoudingen als later ook in de vraag naar de macht van klassen en meest recentelijk van discoursen prominent aanwezig in de geschiedschrijving. Hernieuwde aandacht hebben machtsverhoudingen de afgelopen jaren vooral gekregen in het kader van de postkoloniale geschiedschrijving.⁵⁰ Als een programmatische institutionalisering van de *reflexive turn* lijkt *histoire croisée* ook hier eerder aan te sluiten bij een bestaande trend dan dat ze zelf trendsetter is. Gezien de resultaten in de geschiedschrijving over het kolonialisme is het anderzijds zonder meer veelbelovend dit perspectief ook in andere takken van geschiedschrijving een meer centrale plaats te geven.⁵¹

Kijken we naar het perspectief dat *histoire croisée* op de natiestaat ontvouwt, dan is ook het in twijfel trekken van het nationale kader geen revolutionaire daad. Een blik op de in de inleiding geciteerde toespraak van Marc Bloch leert dat al in de jaren 1920 gezocht werd naar wegen om zich van dat kader te distantiëren. Het feit dat daar tot op heden weinig van terecht is gekomen lijkt niet zo zeer aan een gebrek aan theoretische concepten en vlammende pleidooien te liggen, maar vooral aan de weerbarstige praktijk van de geschiedschrijving. Vergelijkingen noch onderzoeken naar transfers dwingen de historicus immers om naties als uitgangspunt te nemen. Ook het idee dat ruimtelijke niveaus met elkaar vervlochten, veranderlijk en niet op ieder moment even belangrijk zijn is niet erg schokkend. Wetgeving in Nederland wordt, zo weten we, bijvoorbeeld onder andere door besluiten van de Verenigde Naties, het Europees parlement en de nationale politiek beïnvloed. Toch is het bepaald niet de regel dat historici zich bij het opzetten van hun onderzoek structureel afvragen welke

verschillende ruimtelijke kaders voor hun onderwerp van belang zijn. In die zin kan *histoire croisée* als analytisch geweten van historici van nut zijn door meer aandacht voor deze vraag te genereren.⁵²

Wat de ruimtelijke kaders van de geschiedschrijving betreft is flexibiliteit op dit punt een wezenlijk voordeel van deze benadering. Wanneer per onderwerp bepaald wordt welke kaders relevant zijn, kan het belang van de natiestaat kritisch gewogen worden, zonder het bij voorbaat te ontkennen. Voor sommige onderwerpen zal de natiestaat ook na een kritische weging het meest relevante ruimtelijke kader blijken. In andere gevallen kan een dergelijke weging aan het licht brengen dat het belang van de natiestaat is onder- dan wel overschat. Door de vervlechting van verschillende ruimtelijke niveaus te onderzoeken kan meer licht geworpen worden op de wijze waarop deze op elkaar inwerken, elkaar verdringen of juist in stand houden. In verbinding daarmee is bovendien de diachrone flexibiliteit van de benadering veelbelovend. Deze maakt het bijvoorbeeld mogelijk te onderzoeken hoe de natiestaat in eerste instantie ten koste van andere niveaus aan belang kon winnen, om vervolgens – als we de populaire notie van ‘glocalisering’ mogen geloven – weer een deel van haar belang aan het lokale en aan het globale niveau te moeten afstaan.⁵³

Een laatste voordeel van deze werkwijze is haar grote reikwijdte. In principe leent *histoire croisée* zich, anders dan de vergelijking of het onderzoek naar transfers, voor ieder onderwerp. In plaats van de geschetste beperkingen van deze methoden biedt *histoire croisée* een programma van open vragen. Deze vragen laten de historicus genoeg ruimte om het gekozen onderwerp te beschrijven, maar dwingen hem of haar wel tot een zekere bescheidenheid ten overstaan van de geschiedenis. Die bescheidenheid komt tot uitdrukking in een relativering van de eigen categorieën ten faveure van termen uit de onderzochte context. Binnen het onderzoek naar vervlechtingen blijken vergelijking en transfer in de praktijk een rol te blijven spelen. De transfer daar waar wederzijdse waarneming overgaat in concrete overdracht en verandering, vergelijkingen waar overeenkomsten en verschillen tussen onderzochte eenheden zich aandienen.⁵⁴

Al met al hebben we niet te maken met een nieuw wondermiddel, maar met een programmatische combinatie van bestaande onderzoekstradities met inzichten van de *reflexive turn*. Die conclusie biedt relativering en bemoediging: relativering waar onderzoekers als Werner en Zimmermann deze aanpak als iets nieuws en exclusiefs presenteren, bemoediging voor wie op zoek is naar een programma dat de praktijk van historisch onderzoek combineert met meer nadruk op reflexiviteit en vervlechting. *Histoire croisée* bouwt deels voort op de bestaande praktijk waarin het verschil tussen heden en verleden, bronnenkritiek, de reconstructie van denkkaders uit het verleden en de vraag naar machtsverhoudingen centraal stonden. Voor een ander deel gebruik van recente inzichten uit onder andere postkoloniaal onderzoek, waarin meer nadruk wordt gelegd op botsende denkkaders en op het perspectief van de onderzoeker zelf. Het is de verdienste van Werner en Zimmermann dat deze onderzoekstradities zijn samengevat tot een breed inzetbare leidraad voor onderzoek.

Histoire croisée biedt zo bovenal de ruimte naast de al te dominante natiestaat andere ruimtelijke kaders ten tonele te voeren en te laten zien welke betekenis deze hebben gehad. Van een dwangbuis wordt het nationale kader dan een probleem als ieder ander. De vraag is op basis van deze benadering niet of de natiestaat überhaupt een rol te spelen heeft in de geschiedschrijving – dat staat gezien haar historische belang buiten kijf – maar welke rol ze op welk specifiek moment in het verleden daadwerkelijk gespeeld heeft. Hoe belangrijk vonden historische actoren de natiestaat, hoe was deze vervlochten met andere ruimtelijke niveaus, hoe veranderde hun verhouding in de loop van de tijd? Geheel in lijn Blochs wens uit 1928 is de natie dan niet langer het natuurlijke vertrekpunt voor historisch onderzoek, maar in ieder onderzoek opnieuw een nuttig vraagteken.

Dr. Peter van Dam is docent Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 2009 in Münster op de rol van religie in de Duitse en Nederlandse arbeidersbeweging. In 2011 verscheen van zijn hand *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*. Zijn onderzoek richt zich op civil society, religie en transnationale geschiedschrijving. p.h.vandam@uva.nl

¹ Ik ben dank verschuldigd aan Marjet Brolsma, Martijn van de Burg, Krijn Thijs, Jacco Pekelder en de anonieme commentatoren van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* voor hun opbouwende commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

² M. Bloch, 'A contribution towards a comparative history of European societies' in: Idem, *Land and work in mediaeval Europe. Selected papers by Marc Bloch*, J.E. Anderson ed. (Londen 1967) 44-81, aldaar 70.

³ Ibidem, 71.

⁴ M. Werner en B. Zimmermann, 'Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der *histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen', *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002) 606-636. Een Engelstalige versie van het artikel is verschenen in *History & Theory*: M. Werner en B. Zimmermann, 'Beyond comparison: *histoire croisée* and the challenge of reflexivity', *History & Theory* 45 (2006) 1, 30-50. Zie ook M. Werner en B. Zimmermann eds., *De la comparaison à l'histoire croisée* (Parijs 2004).

⁵ Een korte, kritische bespreking is te vinden bij M. Brolsma, 'Cultuurtransfer en het tijdschriftenonderzoek' in: *COntEXTES* 4 (2008), <http://contextes.revues.org/index3823.html> [geraadpleegd op 02-03-2011]. Aan de Universiteit Gent werken Julie Carlier en Christophe Verbruggen met het concept, zie: J. Carlier, 'Forgotten transnational connections and national contexts. An entangled history of the political transfers that shaped Belgian feminism, 1890-1914', *Women's History Review* 19/4 (2010) 503-522; Idem en C. Verbruggen, 'An entangled history of ideas and ideals. Feminism, social and educational reform in children's libraries and children's literature in Belgium before the First World War', *Paedagogica Historica* 45/3 (2009) 291-308

⁶ S. Berger, M. Donovan en K. Passmore, 'Apologias for the nation-state in Western Europe since 1800' in: Idem ed, *Writing national histories. Western Europe since 1800* (Londen 1999) 3-14, aldaar 8.

⁷ J. Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 17-35.

⁸ L.J. Dorsman en E. Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis. (Nederlands) Historisch Genootschap 1845-1995* (Den Haag 1995) 6.

⁹ Geciteerd in: ibidem, 5.

¹⁰ Over geschiedschrijving in de negentiende en vroege twintigste eeuw, vgl. N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 521-534, 551-566; J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (2de druk, Amsterdam 1996).

¹¹ R. van Ginkel, 'Eigen en vreemd, eender en anders: De conjunctuur van het nationale denken', *Focaal* 25 (1995) 159-175, aldaar 168.

¹² M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe* (Cambridge 1985).

¹³ B. Anderson, *Imagined communities* (Londen 1983); E.J. Hobsbawm en T. Ranger eds., *The invention of tradition* (Cambridge 1983); E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1983); A.D. Smith, *Theories of nationalism* (2de druk, New York 1983). Vgl. E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (2de druk, Cambridge 1992) 1-13; J. Leerssen, *National thought in Europe. A cultural history* (Amsterdam 2006) 13-18.

¹⁴ E. Kossmann, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994) 16.

¹⁵ Vgl. R. van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999); H. Knippenberg en B.C. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (2de druk, Nijmegen 1990); Kossmann, *Probleem*; Van Sas, *Metamorfose*.

¹⁶ H.-U. Wehler, 'Transnationale Geschichte – der neue Königsweg historischer Forschung?' in: G. Budde, S. Conrad en O. Janz eds., *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien* (Göttingen 2006) 161-174, aldaar 173-174.

¹⁷ H.-G. Haupt, 'Historische Komparatistik in der internationalen Geschichtsschreibung' in: Budde, *Transnationale Geschichte*, 137-149, aldaar 146.

¹⁸ Vgl. H. Kaelble, 'Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer' in: Idem en J. Schriewer eds., *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften* (Frankfurt am Main 2003) 469-493, aldaar 486.

¹⁹ Kaelble, 'Debatten', 487. Zie ook C. Tilly, *Big structures, large processes, huge comparisons* (New York 1984) 20-26.

²⁰ Vgl. S.-L. Hoffmann, *Civil society. 1750-1914* (Basingstoke 2006).

²¹ Nog onlangs bleek in het tot in detail in kaart gebrachte Europa de grens tussen Duitsland en Nederland toch niet zo eenduidig vast te liggen, toen discussie ontstond over de locatie van een windmolenpark door een Duits

energiebedrijf voor de kust van Delfzijl. Zie: A. Schreuder, 'Van wie is welk deel van de Waddenzee?' in: *NRC Handelsblad* 12.08.2011, 26.

²² Kaelble, 'Debatten', 487-488.

²³ Ibidem, 488.

²⁴ Ibidem, 488-489.

²⁵ Zie bijv. M. Molema, *Regionale kracht. Economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000* (Amsterdam 2010).

²⁶ Bloch, 'Contribution'.

²⁷ J. Kocka, 'Comparison and beyond' in: *History and theory* 42/1 (2003) 39-44, aldaar 39-41.

²⁸ M. Espagne en M. Werner, 'Deutsch-französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert. Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des C.N.R.S.', *Francia* 13 (1985) 502-510.

²⁹ M. van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (z.p. 2007) 8.

³⁰ Ibidem, 9-10.

³¹ L. Stone, 'The revival of the narrative. Reflections on a new old history', *Past & Present* 85 (1979) 3-24; G. Hübinger, 'Die "Rückkehr" der Kulturgeschichte' in: C. Cornelißen ed., *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung* (3de druk, Frankfurt am Main 2004) 162-177.

³² Vgl. over de moeizame verhouding van geschiedenis en sociologie T. Nijhuis, *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving* (Assen 1996). Zie ook: C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (6de druk, Amsterdam 2002) 221-249.

³³ Werner, 'Vergleich, Transfer, Verflechtung', 614-615.

³⁴ Ibidem, 608-615.

³⁵ Ibidem, 608-609, 619.

³⁶ Ibidem, 618-619.

³⁷ Vgl. Brolsma, 'Cultuurtransfer'.

³⁸ P. van Dam, *Religion und Zivilgesellschaft. Christliche Traditionen in der niederländischen und deutschen Arbeiterbewegung (1945-1980)* (Münster 2010).

³⁹ Werner, 'Vergleich, Transfer, Verflechtung', 619.

⁴⁰ Ibidem, 619-620.

⁴¹ Ibidem, 628-629.

⁴² Carlier, 'Forgotten transnational connections', 517-518.

⁴³ Vgl. D. Bachmann-Medick, *Cultural turns. Neorientierungen in den Kulturwissenschaften* (2de druk, Reinbek bij Hamburg 2007) 144-183.

⁴⁴ Werner, 'Vergleich, Transfer, Verflechtung', 617.

⁴⁵ Ibidem, 620-625.

⁴⁶ Zie bijv. de discussie over 'emische' en 'etische' begrippen in de ethnologie: K.L. Pike, *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior* (2de druk, Den Haag 1967) 37-72.

⁴⁷ C. Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam 1982) [Originele Italiaans uitgave 1976].

⁴⁸ In deze richting gaan bijvoorbeeld twee studies over de politieke verhoudingen tussen Nederlandse en Duitse politieke partijen in een breder Europees kader: A. van Kessel, *'Ruggen recht heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003); M. Drögemöller, *Zwei Schwestern in Europa. Deutsche und niederländische Sozialdemokratie 1945-1990* (Berlijn 2008).

⁴⁹ Zie P. van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).

⁵⁰ Bijv. E. Said, *Orientalism* (Londen 1978); J.G. Carrier ed., *Occidentalism. Images of the West* (Oxford 1995); I. Buruma en A. Margalit, *Occidentalism. The West in the eyes of its enemies* (New York 2004).

⁵¹ Zie bijv. K. Wilson ed., *A new imperial history. Culture, identity, and modernity in Britain and the Empire, 1660-1840* (Cambridge 2004); H.M. Carey ed., *Empires of religion* (New York 2009). Het belang van machtsverhoudingen in wederzijdse beeldvorming heeft Rob van Ginkel in beelden over Nederland belicht: R. van Ginkel, *Notities over Nederlanders. Antropologische reflecties* (Amsterdam 1997) 15-42.

⁵² P. Ther, 'Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte. Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschlands und Ostmitteleuropas', *Comparativ* 13/4 (2003) 155-180.

⁵³ Vgl. K.R. Cox ed., *Spaces of globalization. Reasserting the power of the local* (New York 1997); zie ook de studie naar de verhouding van Frankrijk en Pruisen van Philippe Meyer, die zich op *histoire croisée* beroept: P. Meyer, *Frankreich und Preußen. Vier Jahrhunderte gemeinsame Geschichte* (Berlijn 2009).

⁵⁴ Vgl. D. Schönflug, *Histoires croisées: François Furet, Ernst Nolte and a comparative history of totalitarian movements*, *European history quarterly* 37/2 (2007) 265-290.